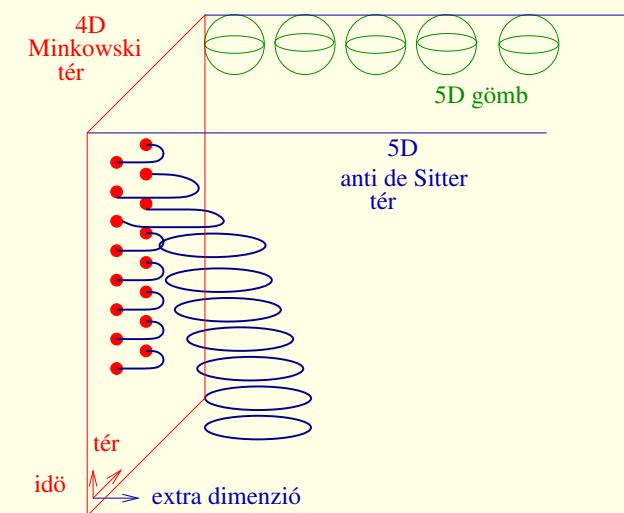
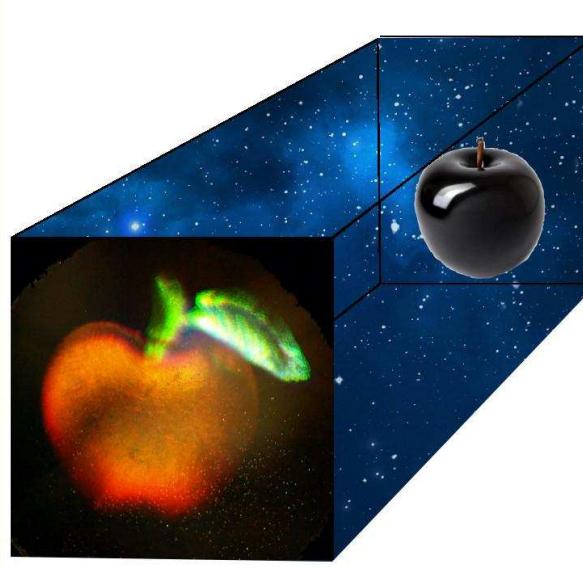
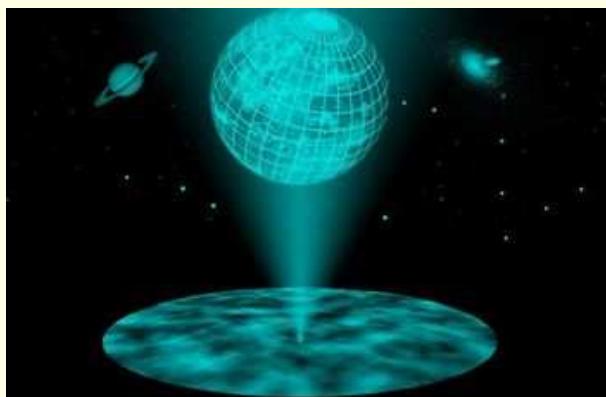

Atomuktól a csillagokig: 2017. október 12.

Holográfia a részecskefizikában

Bajnok Zoltán

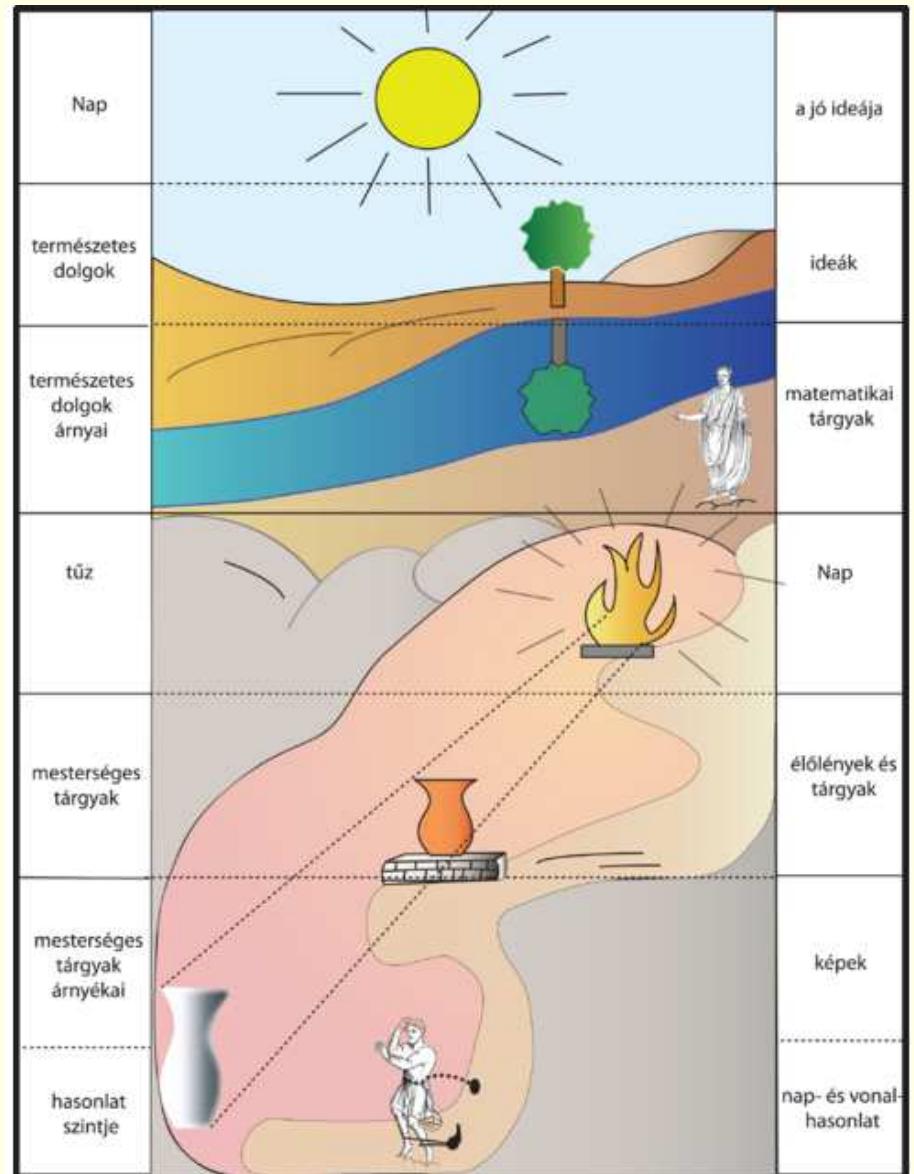
MTA, Wigner Fizikai Kutatóközpont

Hány dimenziós a világunk? Hogyan lehetne a dimenziót megmérni?

Barlanghasonlat

Már a görögök is gondolkodtak a problémán: Platón

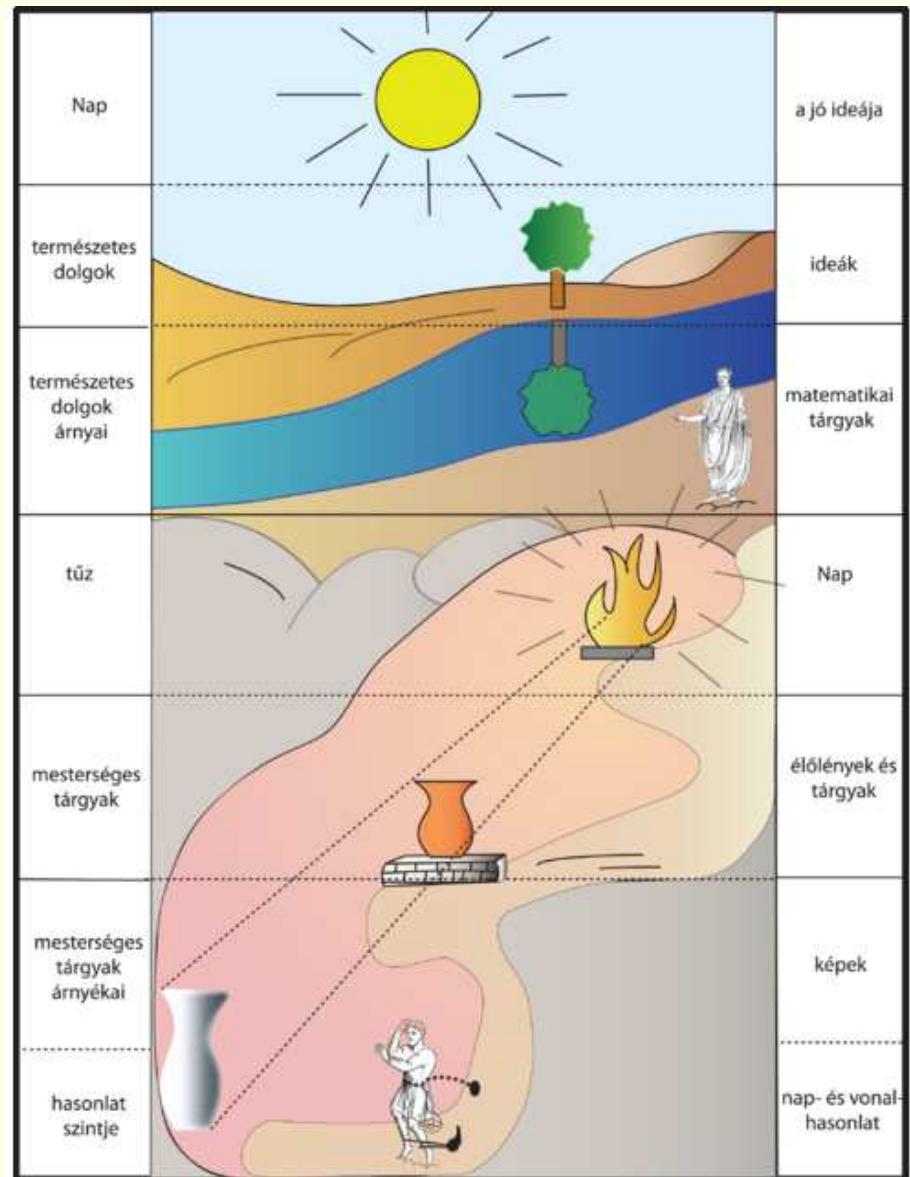

Barlanghasonlat

Már a görögök is gondolkodtak a problémán: Platón

Mi van ha a háromdimenziós világunk sem az igazi, van egy magasabb dimenziós világ, aminek, mi csak az árnyékai vagyunk.

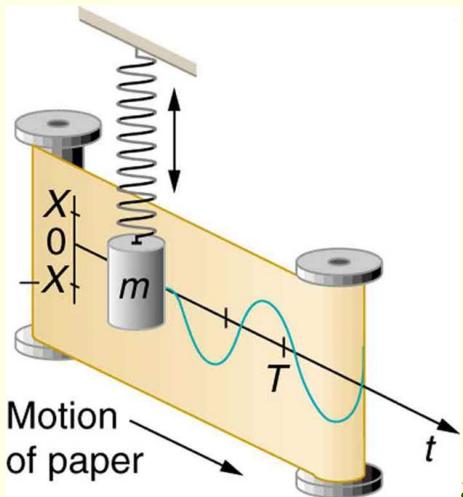
Hogyan tudnánk fizikai kísérletekkel kimutatni az extra dimenziót?

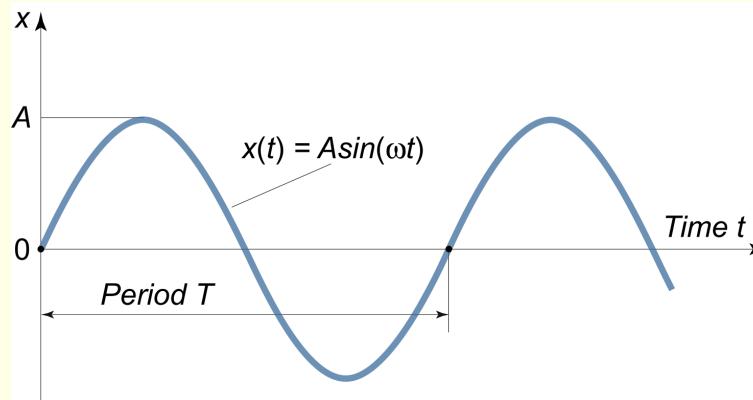
Figyelmeztetés!

Figyelmeztetés!

Harmonikus rezgés

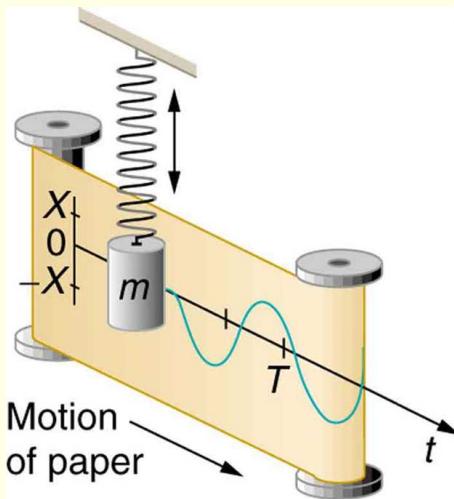

$$x(t) = A \sin(\omega t)$$

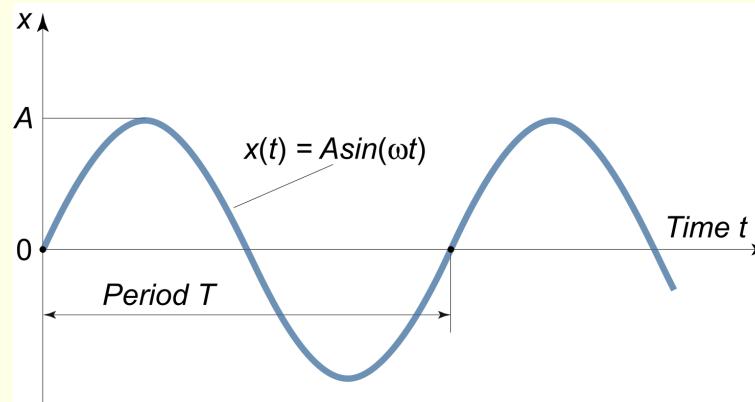

Figyelmeztetés!

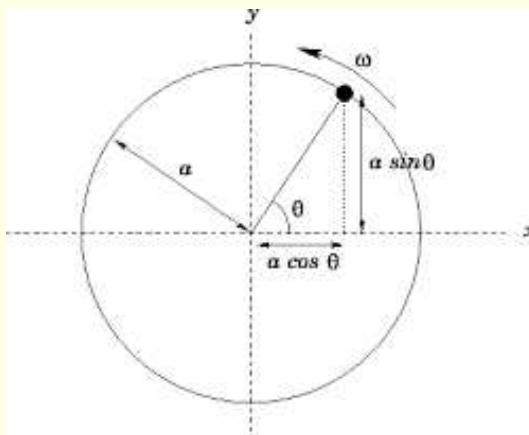
Harmonikus rezgés

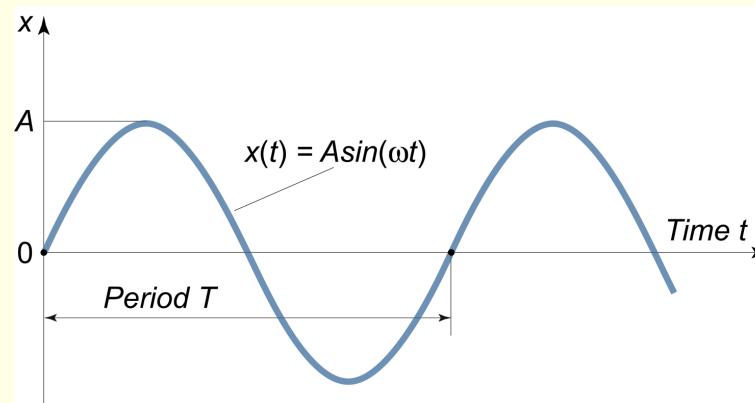
$$x(t) = A \sin(\omega t)$$

Egyenletes körmozgás és vetülete

$$\theta = \omega t$$

Egyenletes körmozgás a barlang falán harmonikus rezgőmozgásnak látszik!
Ezek ekvivalens, megkülönböztethetlen leírások. (Habár az egyik egyszerűbb, mint a másik.)

Bolygómozgás

Planetárium vagy háromdimenziós mozgás?

Mars mozgása

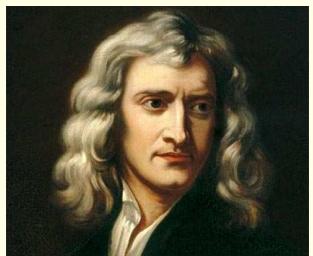

Bolygómozgás

Planetárium vagy háromdimenziós mozgás?

Mars mozgása

Newton: mozgásegyenlet

$$\begin{aligned}F_x &= ma_x = m \frac{d^2x}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial x} \\F_y &= ma_y = m \frac{d^2y}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial y} \\F_z &= ma_z = m \frac{d^2z}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial z}\end{aligned}$$

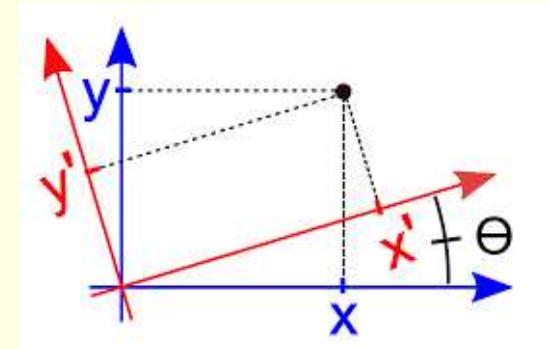
gravitációs potenciál

$$V(r) = -\gamma \frac{mM}{r} = -\gamma \frac{mM}{\sqrt{x^2+y^2+z^2}}$$

Dimenzió az egyenletek alakjából

Forgassuk el a koordináta rendszerünket $z' = z$ körül

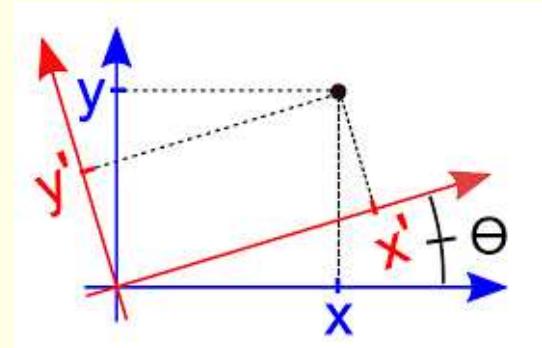
$$\begin{pmatrix} x' \\ y' \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \theta x + \sin \theta y \\ -\sin \theta x + \cos \theta y \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \theta & \sin \theta \\ -\sin \theta & \cos \theta \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix}$$

Dimenzió az egyenletek alakjából

Forgassuk el a koordináta rendszerünket $z' = z$ körül

$$\begin{pmatrix} x' \\ y' \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \theta x + \sin \theta y \\ -\sin \theta x + \cos \theta y \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \theta & \sin \theta \\ -\sin \theta & \cos \theta \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix}$$

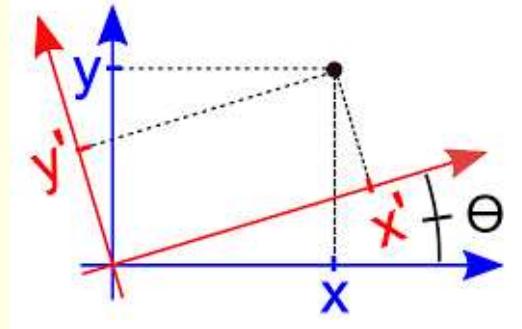
A mozgásegyenlet alakja nem változik

$$\begin{pmatrix} m \frac{d^2x}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial x} \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial y} \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial z} \end{pmatrix} \rightarrow \begin{pmatrix} m \frac{d^2x'}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial x'} \\ m \frac{d^2y'}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial y'} \\ m \frac{d^2z'}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial z'} \end{pmatrix}$$

Dimenzió az egyenletek alakjából

Forgassuk el a koordináta rendszerünket $z' = z$ körül

$$\begin{pmatrix} x' \\ y' \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \theta x + \sin \theta y \\ -\sin \theta x + \cos \theta y \end{pmatrix} \equiv \begin{pmatrix} \cos \theta & \sin \theta \\ -\sin \theta & \cos \theta \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \end{pmatrix}$$

A mozgásegyenlet alakja nem változik

$$\left(\begin{array}{l} m \frac{d^2x}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial x} \\ m \frac{d^2y}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial y} \\ m \frac{d^2z}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial z} \end{array} \right) \rightarrow \left(\begin{array}{l} m \frac{d^2x'}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial x'} \\ m \frac{d^2y'}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial y'} \\ m \frac{d^2z'}{dt^2} = -\frac{\partial V}{\partial z'} \end{array} \right)$$

A kovariancia transzformációk a háromdimenziós tér hossztartó lináris leképezései: $SO(3)$ (komplex tér $SU(3)$)

$$O_z = \begin{pmatrix} \cos \theta & \sin \theta & 0 \\ -\sin \theta & \cos \theta & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}, O_x = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \cos \alpha & \sin \alpha \\ 0 & -\sin \alpha & \cos \alpha \end{pmatrix}, O_y = \begin{pmatrix} \cos \beta & 0 & \sin \beta \\ 0 & 1 & 0 \\ -\sin \beta & 0 & \cos \beta \end{pmatrix}$$

A Newton egyenlet 3d jelölésben: $m \frac{dx_i^2}{dt^2} = F_i = -\frac{\partial V}{\partial x_i}$ $i = 1, 2, 3$
 $(x_1, x_2, x_3) = (x, y, z)$

Egyenletek egyszerűsége

Forgó koordináta rendszerben

$$\begin{aligned}\mathbf{a} &= \frac{d^2 \mathbf{r}}{dt^2} = \frac{d}{dt} \frac{d \mathbf{r}}{dt} = \frac{d}{dt} \left(\left[\frac{d \mathbf{r}}{dt} \right] + \boldsymbol{\omega} \times \mathbf{r} \right) \\ &= \left[\frac{d^2 \mathbf{r}}{dt^2} \right] + \boldsymbol{\omega} \times \left[\frac{d \mathbf{r}}{dt} \right] + \frac{d \boldsymbol{\omega}}{dt} \times \mathbf{r} + \boldsymbol{\omega} \times \frac{d \mathbf{r}}{dt} \\ &= \left[\frac{d^2 \mathbf{r}}{dt^2} \right] + \boldsymbol{\omega} \times \left[\frac{d \mathbf{r}}{dt} \right] + \frac{d \boldsymbol{\omega}}{dt} \times \mathbf{r} + \boldsymbol{\omega} \times \left(\left[\frac{d \mathbf{r}}{dt} \right] + \boldsymbol{\omega} \times \mathbf{r} \right) \\ &= \left[\frac{d^2 \mathbf{r}}{dt^2} \right] + \frac{d \boldsymbol{\omega}}{dt} \times \mathbf{r} + 2\boldsymbol{\omega} \times \left[\frac{d \mathbf{r}}{dt} \right] + \boldsymbol{\omega} \times (\boldsymbol{\omega} \times \mathbf{r}) .\end{aligned}$$

Polár koordinátákban

$$\begin{aligned}\mathbf{r} &= \mathbf{r}(t) = r \hat{\mathbf{e}}_r \\ \mathbf{v} &= v \hat{\mathbf{e}}_r + r \frac{d\theta}{dt} \hat{\mathbf{e}}_\theta + r \frac{d\varphi}{dt} \sin \theta \hat{\mathbf{e}}_\varphi \\ \mathbf{a} &= \left(a - r \left(\frac{d\theta}{dt} \right)^2 - r \left(\frac{d\varphi}{dt} \right)^2 \sin^2 \theta \right) \hat{\mathbf{e}}_r \\ &\quad + \left(r \frac{d^2 \theta}{dt^2} + 2v \frac{d\theta}{dt} - r \left(\frac{d\varphi}{dt} \right)^2 \sin \theta \cos \theta \right) \hat{\mathbf{e}}_\theta \\ &\quad + \left(r \frac{d^2 \varphi}{dt^2} \sin \theta + 2v \frac{d\varphi}{dt} \sin \theta + 2r \frac{d\theta}{dt} \frac{d\varphi}{dt} \cos \theta \right) \hat{\mathbf{e}}_\varphi\end{aligned}$$

Az elemek periódusos rendszere

Periodic Table of the Elements

© www.elementsdatabase.com

H							He										
Li	Be						Ne										
Na	Mg						Ar										
K	Ca	Sc	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	Ga	Ge	As	Se	Br	Kr
Rb	Sr	Y	Zr	Nb	Mo	Tc	Ru	Rh	Pd	Ag	Cd	In	Sn	Sb	Te	I	Xe
Cs	Ba	La	Hf	Ta	W	Re	Os	Ir	Pt	Au	Hg	Tl	Pb	Bi	Po	At	Rn
Fr	Ra	Ac	Unq	Unp	Unh	Uns	Uno	Une	Unn								

58 Ce	59 Pr	60 Nd	61 Pm	62 Sm	63 Eu	64 Gd	65 Tb	66 Dy	67 Ho	68 Er	69 Tm	70 Yb	71 Lu
90 Th	91 Pa	92 U	93 Np	94 Pu	95 Am	96 Cm	97 Bk	98 Cf	99 Es	100 Fm	101 Md	102 No	103 Lr

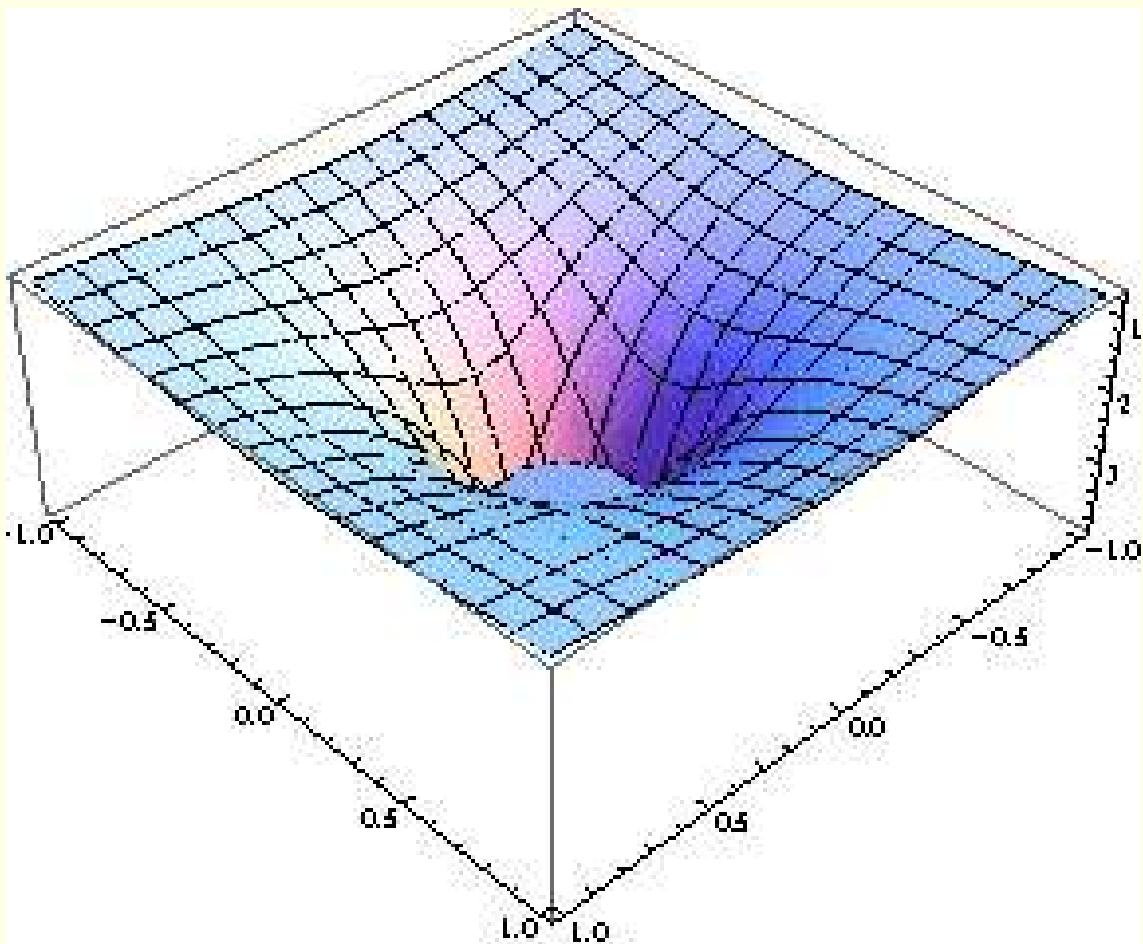
Minek az árnyéka a periódusos rendszer?

Dimenzió leolvasása a spektrumból

Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k\frac{Zq}{r}$)

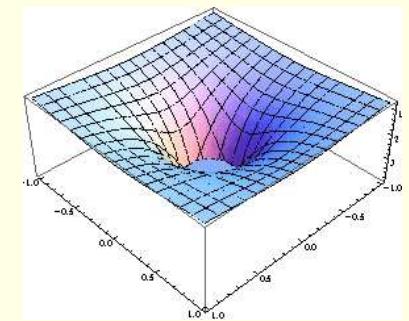
Dimenzió leolvasása a spektrumból

Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k \frac{Zq}{r}$)

Dimenzió leolvasása a spektrumból

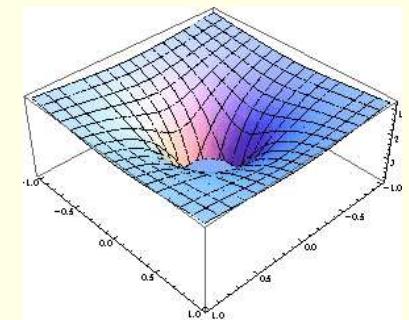
Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k \frac{Zq}{r}$)

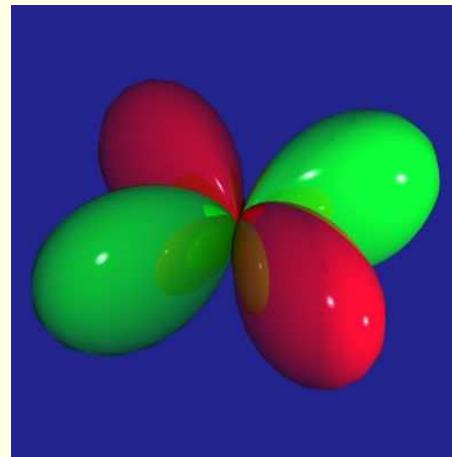
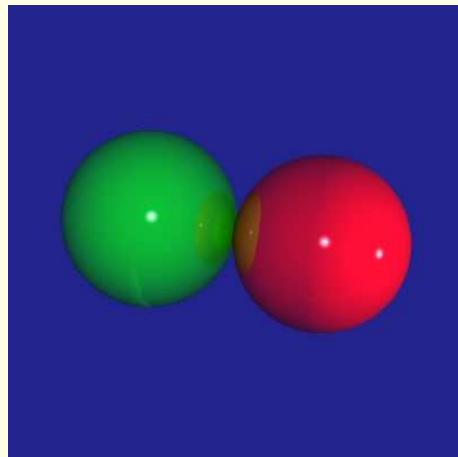
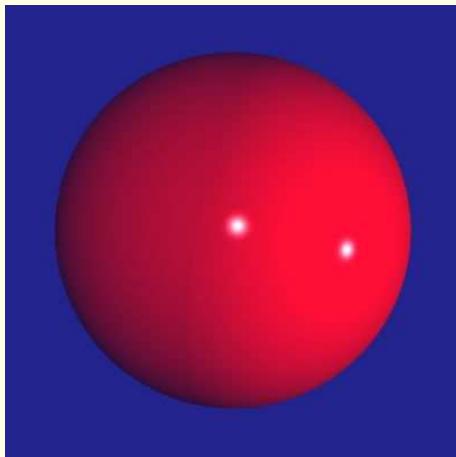
Kvantum mechanika

Dimenzió leolvasása a spektrumból

Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k \frac{Zq}{r}$)

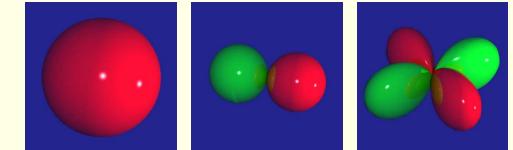
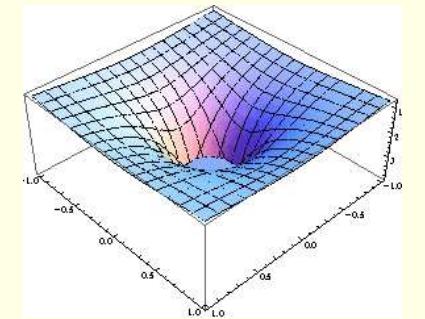
Kvantum mechanika

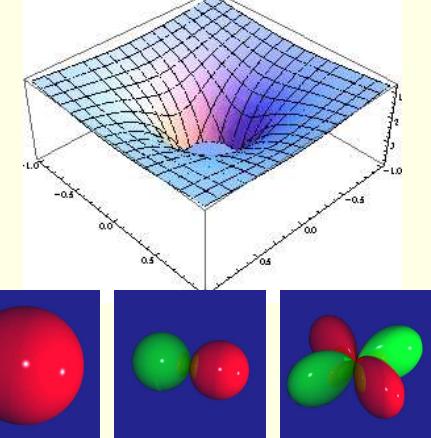
Dimenzió leolvasása a spektrumból

Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k \frac{Zq}{r}$)

Kvantum mechanika

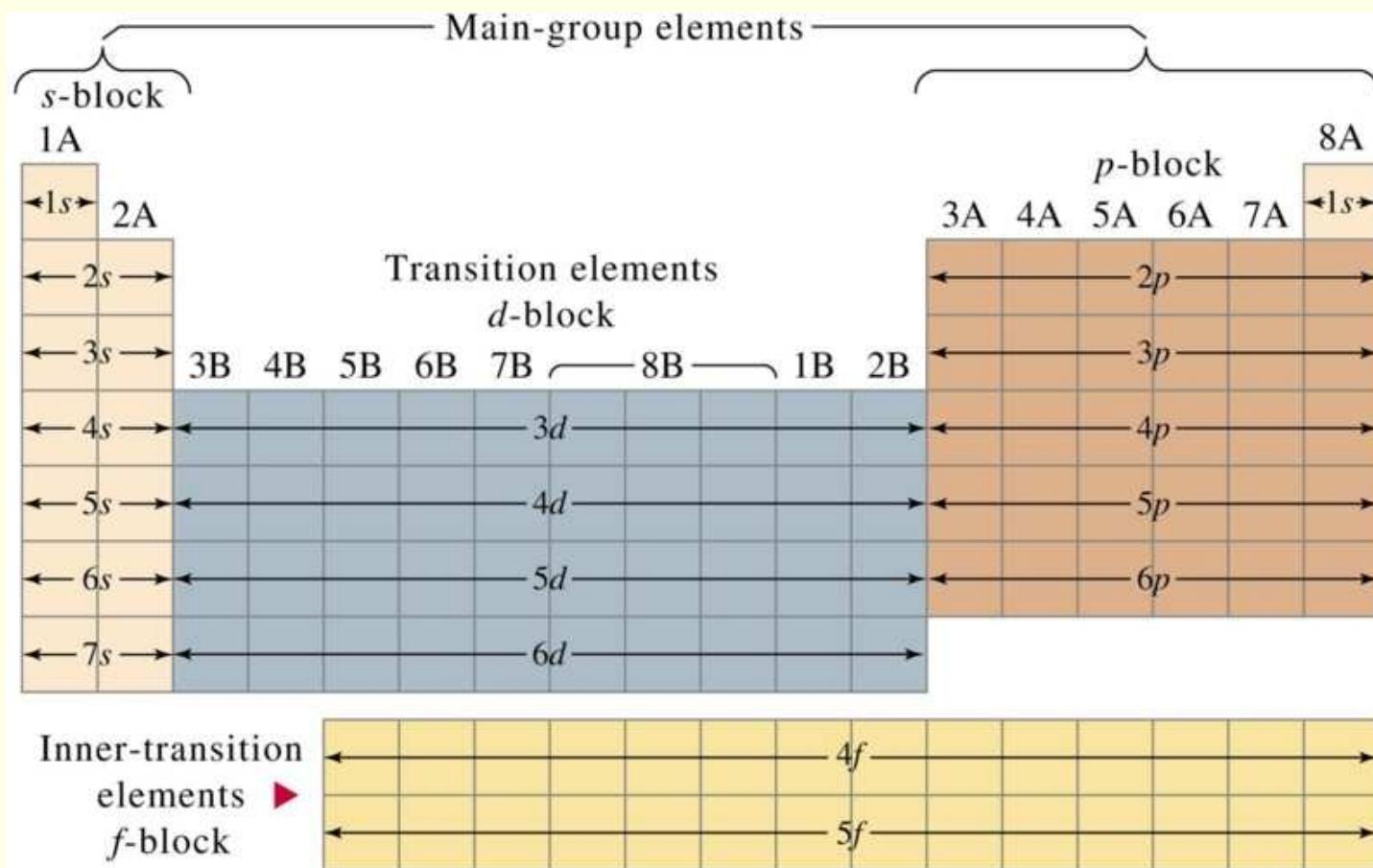

Dimenzió leolvasása a spektrumból

Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k\frac{Zq}{r}$)

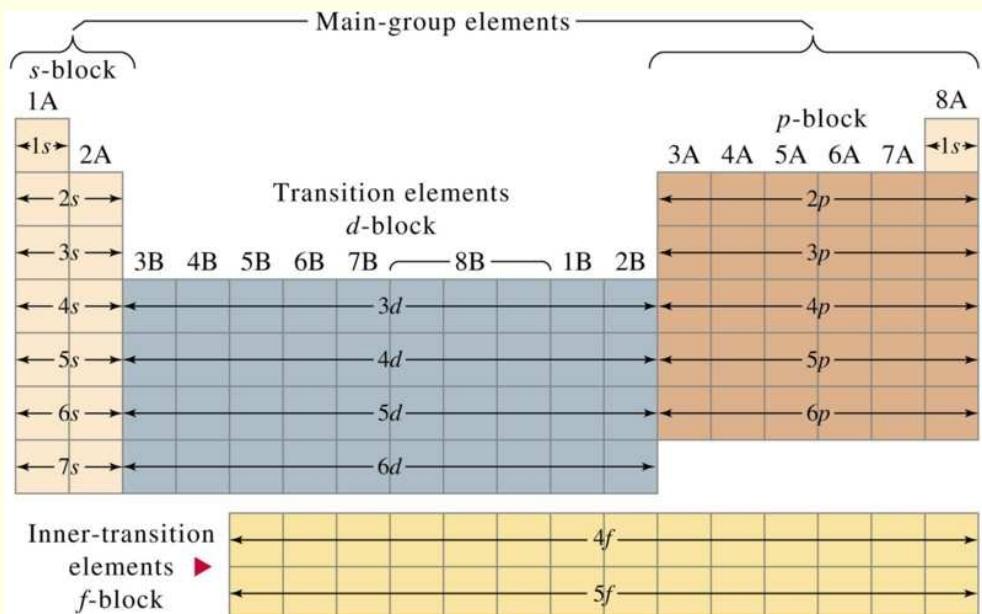
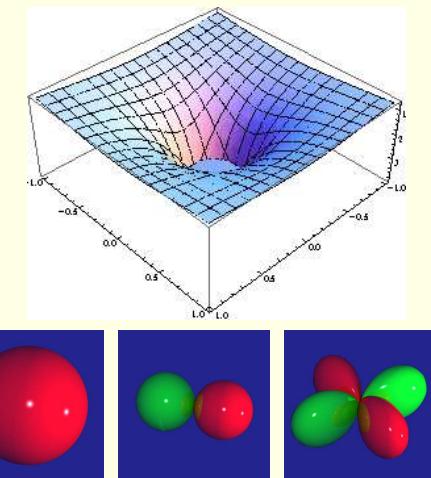
Kvantum mechanika

Dimenzió leolvasása a spektrumból

Elektromos kölcsönhatás (potenciális energia $V(r) = k \frac{Zq}{r}$)

Kvantum mechanika

Periodic Table of the Elements

© www.elementsdatabase.com

H	He														
Li	Be														
Na	Mg														
K	Ca														
Rb	Sr														
Cs	Ba														
Fr	Ra														
Sc	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	Ga	Ge	As	Se	Br	Kr
Y	Zr	Nb	Mo	Tc	Ru	Rh	Pd	Ag	Cd	In	Sn	Sb	Te	I	Xe
La	Hf	Ta	W	Re	Os	Ir	Pt	Au	Hg	Tl	Pb	Bi	Po	At	Rn
Unq	Unp	Unh	Uns	Uno	Une	Uno	Unn								
Ce	Pr	Nd	Pm	Sm	Eu	Gd	Tb	Dy	Ho	Er	Tm	Yb	Lu		
Th	Pa	U	Np	Pu	Am	Cm	Bk	Cf	Es	Fm	Md	No	Lr		
90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103		

Dimenzió: p-elemek = 2 × dimenzió

Elektromos és mágneses kölcsönhatás egyesítése

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\rho}{\varepsilon_0}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{B} = 0$$

$$\nabla \times \mathbf{E} = -\frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t}$$

$$\nabla \times \mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{J} + \mu_0 \varepsilon_0 \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t}$$

Elektromos és mágneses kölcsönhatás egyesítése

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\rho}{\epsilon_0}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{B} = 0$$

$$\nabla \times \mathbf{E} = -\frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t}$$

$$\nabla \times \mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{J} + \mu_0 \epsilon_0 \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t}$$

Maxwell egyenletek:

$$\nabla = \left(\frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y}, \frac{\partial}{\partial z} \right) \quad \nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\partial E_x}{\partial x} + \frac{\partial E_y}{\partial y} + \frac{\partial E_z}{\partial z}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \sum_i \frac{\partial E_i}{\partial x_i} = \partial_i E_i$$

$$\frac{\partial^2 \mathbf{E}}{\partial t^2} - c^2 \nabla^2 \mathbf{E} = 0$$

Elektromos és mágneses kölcsönhatás egyesítése

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\rho}{\epsilon_0}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{B} = 0$$

$$\nabla \times \mathbf{E} = -\frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t}$$

$$\nabla \times \mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{J} + \mu_0 \epsilon_0 \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t}$$

Maxwell egyenletek:

$$\nabla = \left(\frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y}, \frac{\partial}{\partial z} \right) \quad \nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\partial E_x}{\partial x} + \frac{\partial E_y}{\partial y} + \frac{\partial E_z}{\partial z}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \sum_i \frac{\partial E_i}{\partial x_i} = \partial_i E_i$$

$$\frac{\partial^2 \mathbf{E}}{\partial t^2} - c^2 \nabla^2 \mathbf{E} = 0$$

Kovariancia transzformációk: forgatások + Lorentz transzformációk

$$x' = \frac{(x+vt)}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}; t' = \frac{(t+\frac{xv}{c^2})}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}} \quad \begin{pmatrix} x' \\ ct' \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \gamma & \frac{v}{c}\gamma \\ \frac{v}{c}\gamma & \gamma \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ ct \end{pmatrix} \quad \gamma = \frac{1}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}$$

Elektromos és mágneses kölcsönhatás egyesítése

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\rho}{\epsilon_0}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{B} = 0$$

$$\nabla \times \mathbf{E} = -\frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t}$$

$$\nabla \times \mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{J} + \mu_0 \epsilon_0 \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t}$$

Maxwell egyenletek:

$$\nabla = \left(\frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y}, \frac{\partial}{\partial z} \right) \quad \nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\partial E_x}{\partial x} + \frac{\partial E_y}{\partial y} + \frac{\partial E_z}{\partial z}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \sum_i \frac{\partial E_i}{\partial x_i} = \partial_i E_i$$

$$\frac{\partial^2 \mathbf{E}}{\partial t^2} - c^2 \nabla^2 \mathbf{E} = 0$$

Kovariancia transzformációk: forgatások + Lorentz transzformációk

$$x' = \frac{(x+vt)}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}; t' = \frac{(t+\frac{vx}{c^2})}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}} \quad \begin{pmatrix} x' \\ ct' \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \gamma & \frac{v}{c}\gamma \\ \frac{v}{c}\gamma & \gamma \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ ct \end{pmatrix} \quad \gamma = \frac{1}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}$$

Az idő a negyedik dimenzió $(ct, x, y, z) = x^\mu \quad \mu = 1, 2, 3, 4$

$$\begin{pmatrix} \gamma & \frac{v\gamma}{c} & 0 & 0 \\ \frac{vc}{\gamma} & \gamma & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}; \begin{pmatrix} \gamma & 0 & \frac{v\gamma}{c} & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ \frac{vc}{\gamma} & 0 & \gamma & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \gamma & 0 & 0 & \frac{v\gamma}{c} \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ \frac{vc}{\gamma} & 0 & 0 & \gamma \end{pmatrix} \quad F^{\mu\nu} = \begin{pmatrix} 0 & -\frac{E_x}{c} & -\frac{E_y}{c} & -\frac{E_z}{c} \\ \frac{E_x}{c} & 0 & -B_z & B_y \\ \frac{E_y}{c} & B_z & 0 & -B_x \\ \frac{E_z}{c} & -B_y & B_x & 0 \end{pmatrix}$$

Elektromos és mágneses kölcsönhatás egyesítése

$$\begin{aligned}\nabla \cdot \mathbf{E} &= \frac{\rho}{\epsilon_0} \\ \nabla \cdot \mathbf{B} &= 0 \\ \nabla \times \mathbf{E} &= -\frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t} \\ \nabla \times \mathbf{B} &= \mu_0 \mathbf{J} + \mu_0 \epsilon_0 \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t}\end{aligned}$$

Maxwell egyenletek:

$$\nabla = \left(\frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y}, \frac{\partial}{\partial z} \right) \quad \nabla \cdot \mathbf{E} = \frac{\partial E_x}{\partial x} + \frac{\partial E_y}{\partial y} + \frac{\partial E_z}{\partial z}$$

$$\nabla \cdot \mathbf{E} = \sum_i \frac{\partial E_i}{\partial x_i} = \partial_i E_i$$

$$\frac{\partial^2 \mathbf{E}}{\partial t^2} - c^2 \nabla^2 \mathbf{E} = 0$$

Kovariancia transzformációk: forgatások + Lorentz transzformációk

$$x' = \frac{(x+vt)}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}; t' = \frac{(t+\frac{xv}{c^2})}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}} \quad \begin{pmatrix} x' \\ ct' \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \gamma & \frac{v}{c}\gamma \\ \frac{v}{c}\gamma & \gamma \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ ct \end{pmatrix} \quad \gamma = \frac{1}{\sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}}$$

Az idő a negyedik dimenzió $(ct, x, y, z) = x^\mu \quad \mu = 1, 2, 3, 4$

$$\begin{pmatrix} \gamma & \frac{v\gamma}{c} & 0 & 0 \\ \frac{vc}{\gamma} & \gamma & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}; \begin{pmatrix} \gamma & 0 & \frac{v\gamma}{c} & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ \frac{vc}{\gamma} & 0 & \gamma & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} \gamma & 0 & 0 & \frac{v\gamma}{c} \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ \frac{vc}{\gamma} & 0 & 0 & \gamma \end{pmatrix} \quad F^{\mu\nu} = \begin{pmatrix} 0 & -\frac{E_x}{c} & -\frac{E_y}{c} & -\frac{E_z}{c} \\ \frac{E_x}{c} & 0 & -B_z & B_y \\ \frac{E_y}{c} & B_z & 0 & -B_x \\ \frac{E_z}{c} & -B_y & B_x & 0 \end{pmatrix}$$

Maxwell egyenletek ha $(c\rho, J_x, J_y, J_z) = J^\mu$ akkor $\partial_\mu F^{\mu\nu} = J^\nu$

$\partial^\mu F_{\mu\nu}(E \rightarrow B, B \rightarrow -E) = 0 \rightarrow F_{\mu\nu} = \partial_\mu A_\nu - \partial_\nu A_\mu$ potenciál (ϕ, A_x, A_y, A_z)

Melyik a fizika legszebb egyenlete?

Physics World, közvéleménykutatás:

Melyik a fizika legszebb egyenlete?

Physics World, közvéleménykutatás:

Leonhard Euler (1707-1783)

$$e^{i\cdot\pi} + 1 = 0$$

$i, \pi, e, 1, 0$ and $+, \cdot, \hat{\cdot}$

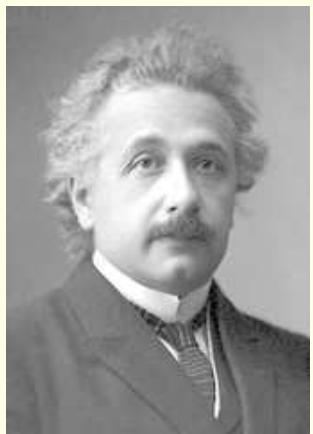

James Clerk Maxwell (1831-1879)

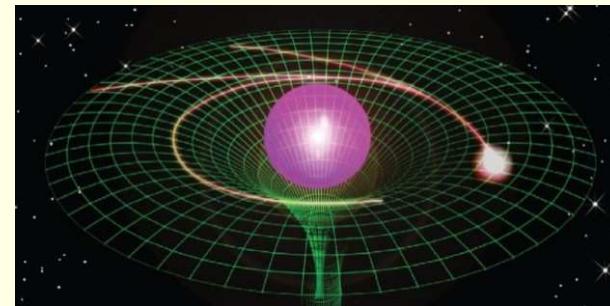
$$d \star F = j \quad ; \quad dF = 0$$

egyesítés: elektromágnesség

Gravitáció + relativitás elmélet

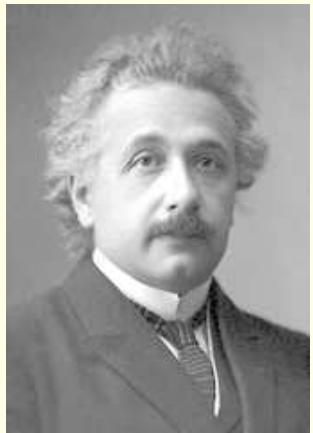

$$\begin{pmatrix} g_{tt} & g_{tx} & g_{ty} & g_{tz} \\ . & g_{xx} & g_{xy} & g_{xz} \\ . & . & g_{yy} & g_{yz} \\ . & . & . & g_{zz} \end{pmatrix}$$

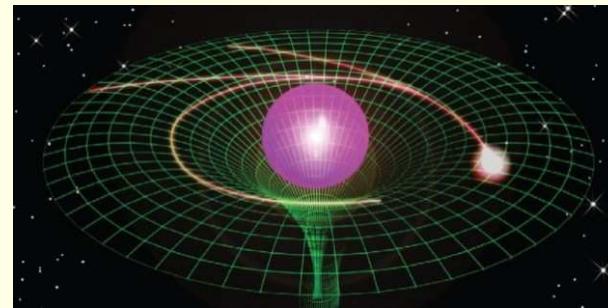

metrikus tenzor $v \cdot u = g_{\mu\nu} u^\mu v^\nu$

Gravitáció + relativitás elmélet

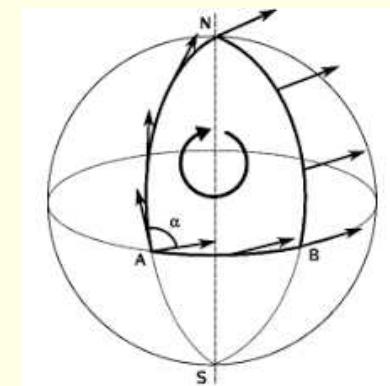

$$\begin{pmatrix} g_{tt} & g_{tx} & g_{ty} & g_{tz} \\ . & g_{xx} & g_{xy} & g_{xz} \\ . & . & g_{yy} & g_{yz} \\ . & . & . & g_{zz} \end{pmatrix}$$

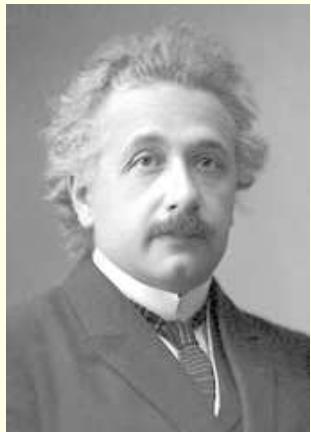

metrikus tenzor $v \cdot u = g_{\mu\nu} u^\mu v^\nu$

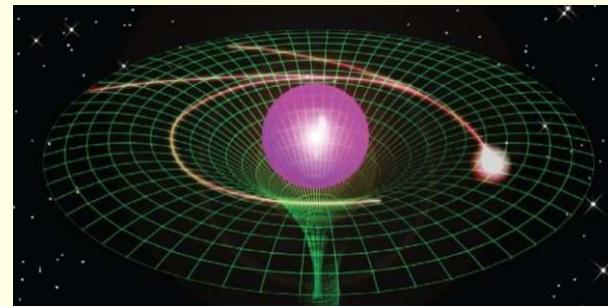
metrika $\rightarrow$ térgörbület a párhuzamos eltolásokból

Gravitáció + relativitás elmélet

$$\begin{pmatrix} g_{tt} & g_{tx} & g_{ty} & g_{tz} \\ . & g_{xx} & g_{xy} & g_{xz} \\ . & . & g_{yy} & g_{yz} \\ . & . & . & g_{zz} \end{pmatrix}$$

metrikus tenzor $v \cdot u = g_{\mu\nu}u^\mu v^\nu$

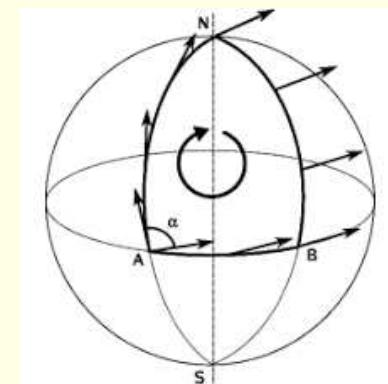
metrika → térgörbület a párhuzamos eltolásokból

Einstein egyenlet
görbület=anyag

Einstein's Equation

$$R_{\mu\nu} - \frac{1}{2}Rg_{\mu\nu} = (8\pi G)T_{\mu\nu}$$

curvature of spacetime   constants   energy and momentum

Gravitációs és elektromágneses kölcsönhatás egyesítése

Mindkettőben $V(r) = \frac{\alpha}{r}$ potenciál

DE: gravitáció = általános relativitás elmélet

Kaluza: 4+1 dimenziós gravitáció

$g_{5\mu} = (\phi, A_x, A_y, A_z)$ görbülete $F_{\mu\nu}$

$$\begin{pmatrix} g_{55} & g_{5t} & g_{5x} & g_{5y} & g_{5z} \\ \cdot & g_{tt} & g_{tx} & g_{ty} & g_{tz} \\ \cdot & \cdot & g_{xx} & g_{xy} & g_{xz} \\ \cdot & \cdot & \cdot & g_{yy} & g_{yz} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & g_{zz} \end{pmatrix}$$

Gravitációs és elektromágneses kölcsönhatás egyesítése

Mindkettőben $V(r) = \frac{\alpha}{r}$ potenciál

DE: gravitáció = általános relativitás elmélet

Kaluza: 4+1 dimenziós gravitáció

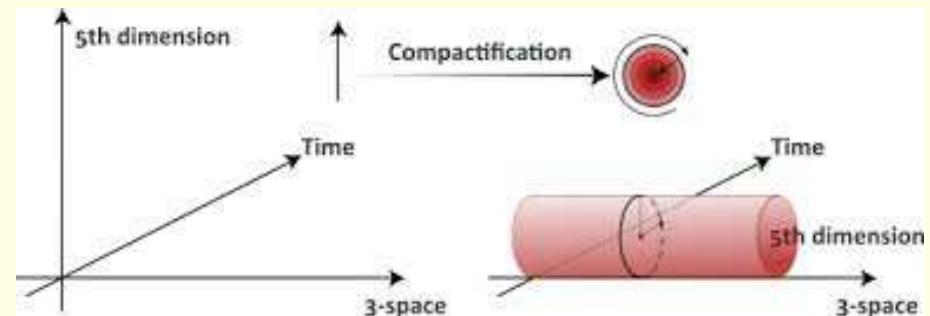
$g_{5\mu} = (\phi, A_x, A_y, A_z)$ görbülete $F_{\mu\nu}$

$$\begin{pmatrix} g_{55} & g_{5t} & g_{5x} & g_{5y} & g_{5z} \\ \cdot & g_{tt} & g_{tx} & g_{ty} & g_{tz} \\ \cdot & \cdot & g_{xx} & g_{xy} & g_{xz} \\ \cdot & \cdot & \cdot & g_{yy} & g_{yz} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & g_{zz} \end{pmatrix}$$

4+1 D Einstein egyenletek = 3+1 D Einstein + Maxwell egyenletek

De miért nem látjuk?

Klein: Mert fel van csavarodva.

Gravitációs és elektromágneses kölcsönhatás egyesítése

Mindkettőben $V(r) = \frac{\alpha}{r}$ potenciál

DE: gravitáció = általános relativitás elmélet

Kaluza: 4+1 dimenziós gravitáció

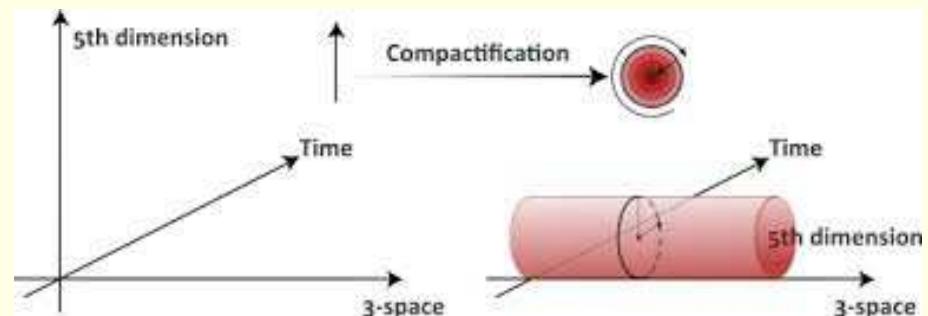
$g_{5\mu} = (\phi, A_x, A_y, A_z)$ görbülete $F_{\mu\nu}$

$$\begin{pmatrix} g_{55} & g_{5t} & g_{5x} & g_{5y} & g_{5z} \\ \cdot & g_{tt} & g_{tx} & g_{ty} & g_{tz} \\ \cdot & \cdot & g_{xx} & g_{xy} & g_{xz} \\ \cdot & \cdot & \cdot & g_{yy} & g_{yz} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & g_{zz} \end{pmatrix}$$

4+1 D Einstein egyenletek = 3+1 D Einstein + Maxwell egyenletek

De miért nem látjuk?

Klein: Mert fel van csavarodva.

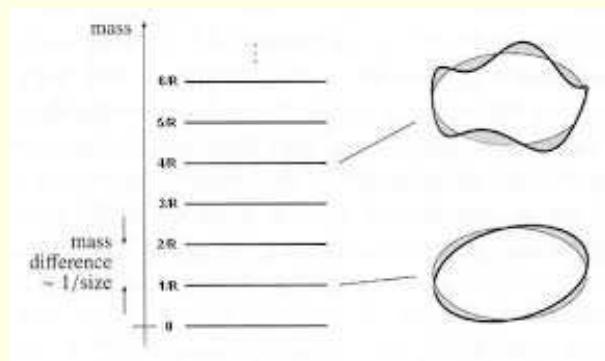

Kvantumelmélet

Impulzus kvantálás $p = \frac{n}{R}$,

energiaspektrum $E_n = \frac{n^2}{R}$ egyenközű

De mi van a természetben?

Miből áll a világ és hogyan hat kölcsön?

Miből áll a világ és hogyan hat kölcsön?

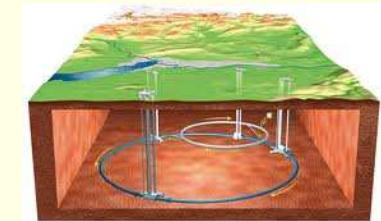
mikroszkóp

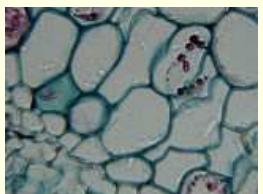
elektronmikroszkóp

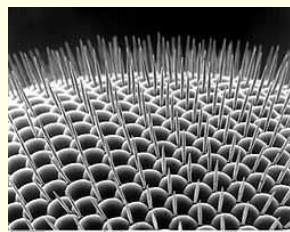
szinkrotron

LHC

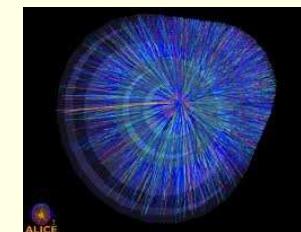
mikrométer

nanométer

sok atom

kvarkok, leptonok

Miből áll a világ és hogyan hat kölcsön?

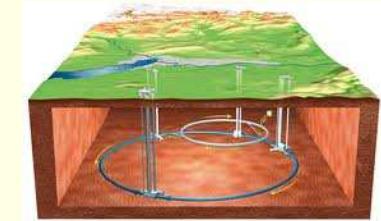
mikroszkóp

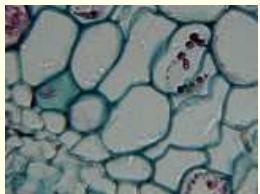
elektronmikroszkóp

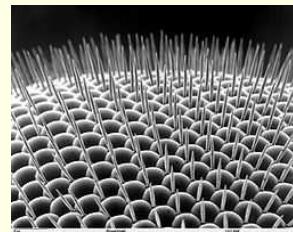
szinkrotron

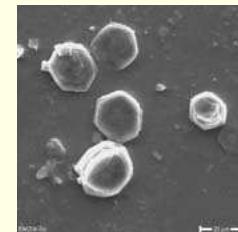
LHC

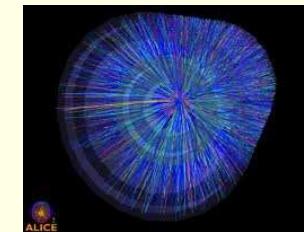
mikrométer

nanométer

sok atom

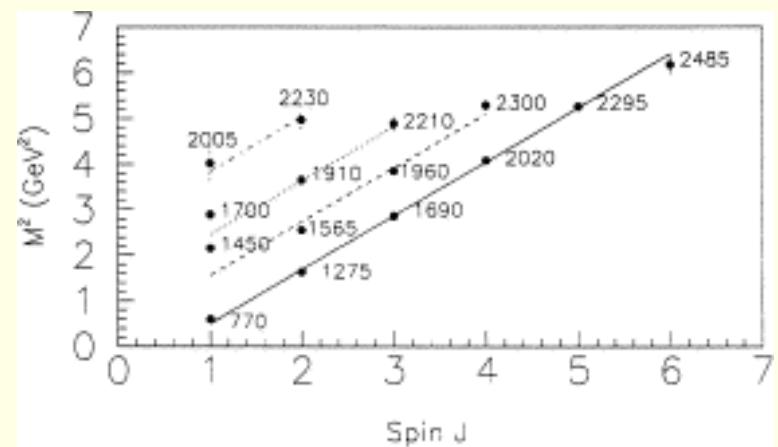

kvarkok,leptonok

hadron spektrum

$$\text{Jó közelítéssel } M^2(J) = \alpha' J + \beta n$$

$$\text{DE NEM } M(n) = \frac{n}{R}$$

Húrok klasszikus dinamikája

fény	pontrészecske	húr
Fermat elv	téridő (x, t)	téridő (x, y, t)
idő minimális	téridő út minimális	téridő felület minimális

Kvantum húrok spektruma

nyílt húr		zárt húr
foton, elektron, kvarkok+...	dimenzió = 10	graviton+...
mértékelmélet anyaggal	$M^2(J) = \alpha' J + \text{const.}$	gravitáció

Hogyan magyarázható a hadronspektrum?

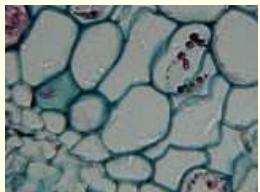
Hogyan magyarázható a hadronspektrum?

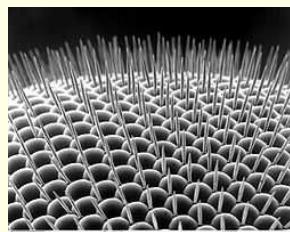
mikroszkóp

elektronmikroszkóp

mikrométer

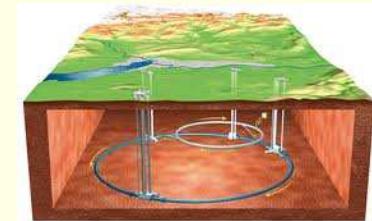
nanométer

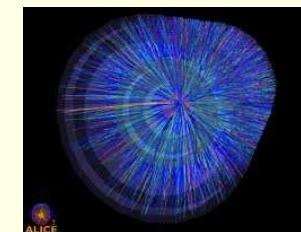
szinkrotron

sok atom

LHC

kvarkok, leptonok

Hogyan magyarázható a hadronspektrum?

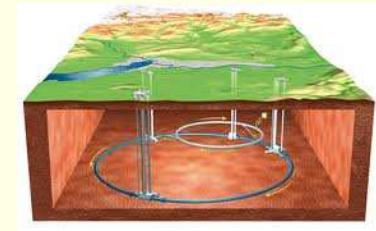
mikroszkóp

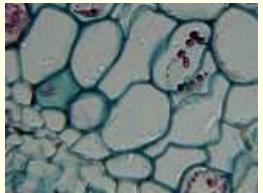
elektronmikroszkóp

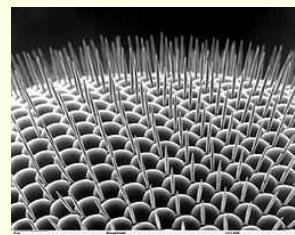
szinkrotron

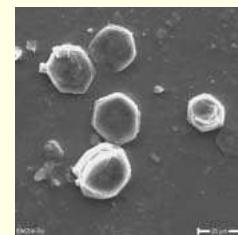
LHC

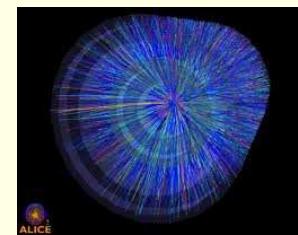
mikrométer
periódusos rendszer

nanométer

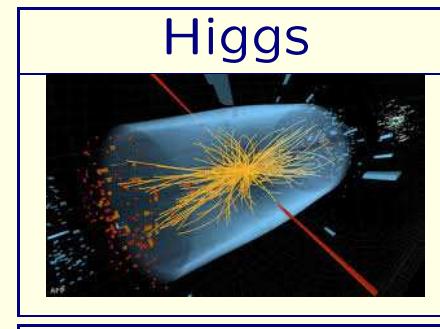

sok atom

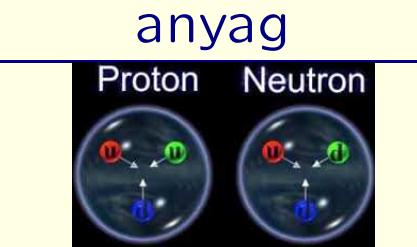

kvarkok, leptonok

Three Generations of Matter (Fermions)									
	mass →	charge →	spin →	name →	mass →	charge →	spin →	name →	mass →
Leptons									
e	$<2.2 \text{ eV}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	V_e	4.8 MeV	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	u	2.4 MeV
electron neutrino	0.511 MeV	-1	$\frac{1}{2}$	μ	$<0.17 \text{ MeV}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	d	1.27 GeV
μ	105.7 MeV	-1	$\frac{1}{2}$	V_μ	104 MeV	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	s	171.2 GeV
muon neutrino									
τ	$<15.5 \text{ MeV}$	-1	$\frac{1}{2}$	V_τ	1.777 GeV	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{2}$	b	0
tau neutrino	1.777 GeV	-1	$\frac{1}{2}$	W⁺	80.4 GeV	1	1	g	0
weak force									
Quarks									
u									
d									
s									
b									
g									

Higgs

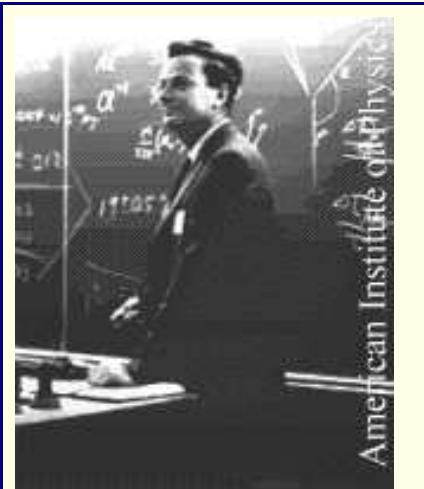

anyag

	Kölcsönhatás
γ	elektromágneses
$W^{\pm}, Z$	gyenge
g	erős
gr	gravitációs

Bosons (Forces)

Kvantumelektronika

Feynman: *If you want to learn about nature, to appreciate nature, it is necessary to understand the language that she speaks in.*

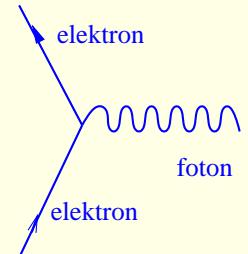
Kvantumos

mértékelmélet

Elektromos + mágneses kh: $F_{\mu\nu} = \partial_\mu A_\nu - \partial_\nu A_\mu$

+ Kvantumelmélet → kvantumelektronika

$U(1)$ mértékelmélet: $A_\mu \rightarrow A_\mu + \partial_\mu \Lambda$

$$\mathcal{L} = -\frac{1}{4}F^2 + \bar{\Psi}(i\cancel{\partial} - m)\Psi - e\bar{\Psi}\cancel{A}\Psi$$

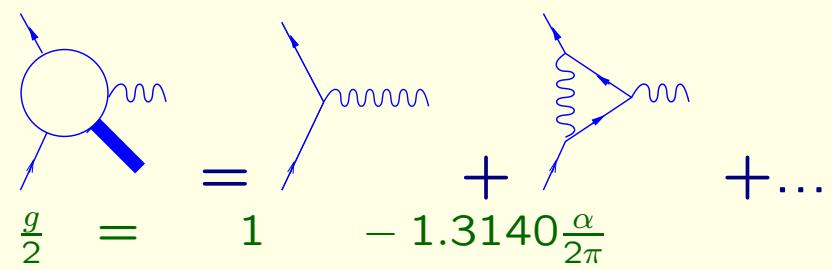
kísérleti eredmény: $\underline{\mu} = g \frac{e\hbar}{2mc} \underline{s}$ ahol $g = 2(1 + a)$

[Gabrielse 2006]: $a = 1159652180.85(.76) \times 10^{-12}$

perturbáció számítás:

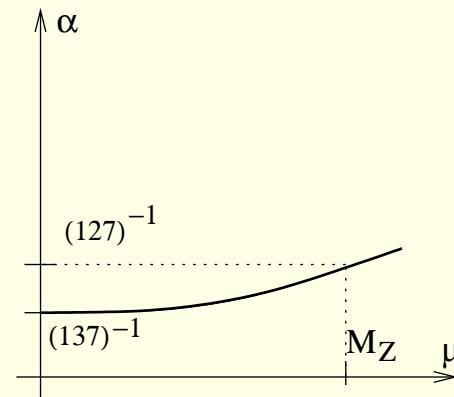
Feynman gráfok

$$\frac{\alpha}{2\pi} = \frac{e^2}{2\pi\hbar c} = 0.001161$$

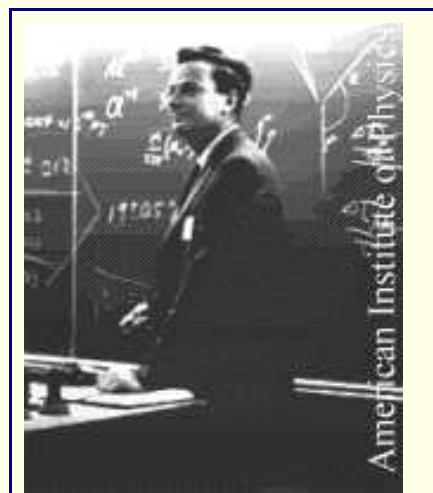

impulzusfüggő csatolás:

$$\beta(\alpha) = \mu \frac{\partial \alpha}{\partial \mu} > 0$$

Kvantumszíndinamika

Kvantum-mértékelmélet
aszimptotikus szabadság

2004 Nobel Prize in Physics

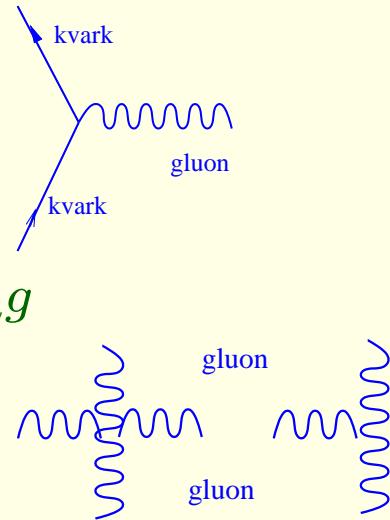

David J. Gross   Frank Wilczek
H. David Politzer

foton $A_\mu \leftrightarrow G_\mu^{1..8}$ gluon $\rightarrow F_{\mu\nu}^{1..8}$

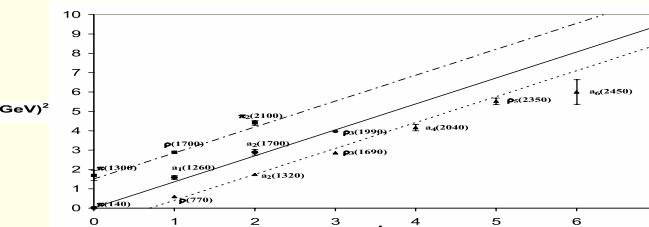
elektron $\Psi_e \leftrightarrow \Psi_{kvark}$ kvark

$SU(3)$ mértékelmélet: $G_\mu \rightarrow g^{-1}G_\mu g + g^{-1}\partial_\mu g$

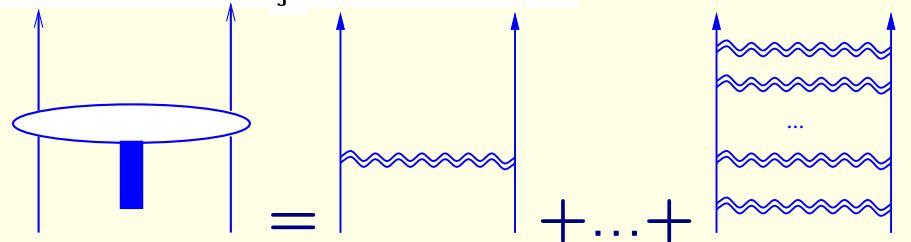
$$\mathcal{L} = -\frac{1}{4}F^2 + \bar{\Psi}(i\cancel{\partial} - m)\Psi - g\bar{\Psi}\cancel{Q}\Psi$$

kísérleti eredmény:
hadron spektrum

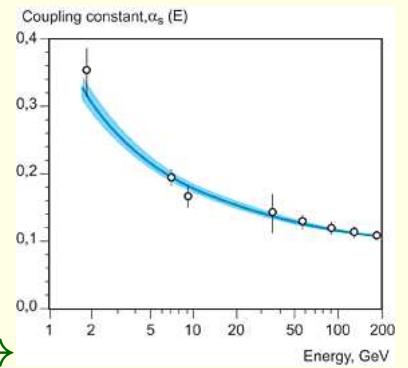
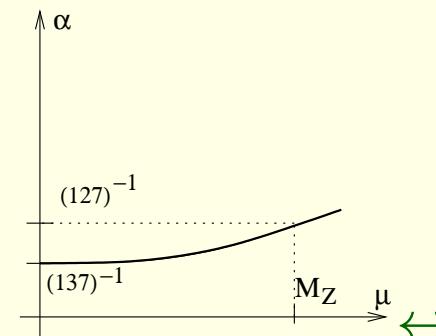

perturbáció számítás:
Feynman gráfok

$$0.001 = \frac{\alpha}{2\pi} \leftrightarrow \frac{\alpha_s}{4\pi} = O(1)$$

impulzusfüggő csatolás:
 $\beta(\alpha_s) = \mu \frac{\partial \alpha_s}{\partial \mu} < 0$
aszimptotikus szabadság
bezárás

Erős kölcsönhatás=kvantumszíndinamika

SU(3) mértékelmélet

$$\mathcal{L} = -\frac{1}{4}F^2 + \bar{\Psi}(i\partial - m)\Psi - g\bar{\Psi}Q\Psi$$

Wigner Jenő:

The simplicities of natural laws arise through the complexities of the language we use for their expression.

Alacsony energia: nemperturbatív fizika
bezárás
hadronspektrum,
nehézion ütközés

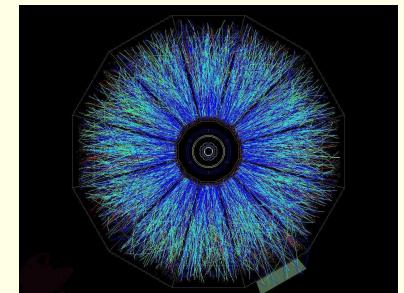
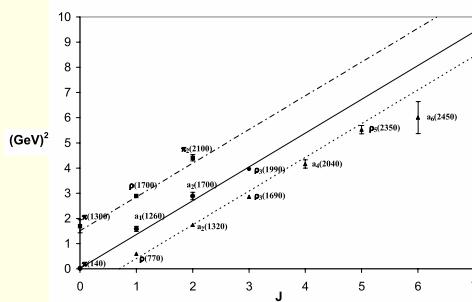
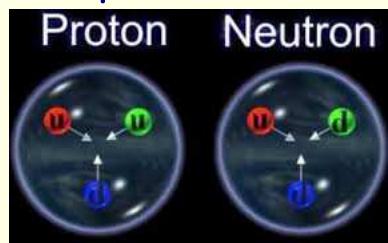
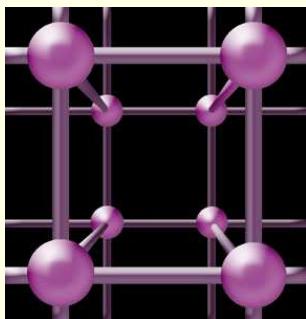

Fig. 1.

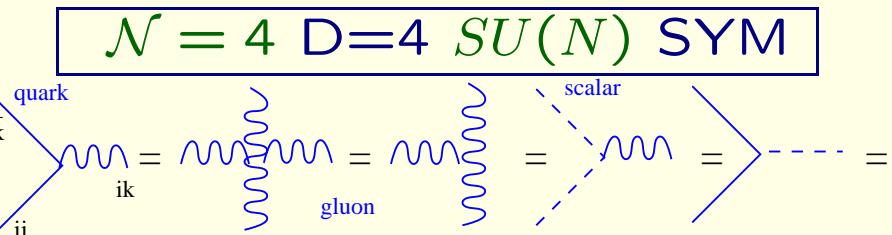
Rács-mértékelmélet:
világ 32^4

protontömeg ✓
nehézionütközés?

Wigner: It is nice to know that the computer understands the problem. But I would like to understand it too.

egyszerűsített modell

$$\begin{aligned} & \frac{2}{g_{YM}^2} \int d^4x \text{Tr} \left[-\frac{1}{4}F^2 - \frac{1}{2}(D\Phi)^2 + i\bar{\Psi}\not{D}\Psi + V \right] \\ & V(\Phi, \Psi) = \frac{1}{4}[\Phi, \Phi]^2 + \bar{\Psi}[\Phi, \Psi] \end{aligned}$$

A részecskefizika standard modellje

$$\mathcal{L}_{\text{SM}} = \mathcal{L}_{\text{Dirac}} + \mathcal{L}_{\text{mass}} + \mathcal{L}_{\text{gauge}} + \mathcal{L}_{\text{gauge}/\psi} . \quad (1)$$

Here,

$$\mathcal{L}_{\text{Dirac}} = ie_L^i \bar{\partial} e_L^i + i\bar{\nu}_L^i \bar{\partial} \nu_L^i + i\bar{e}_R^i \bar{\partial} e_R^i + i\nu_L^i \bar{\partial} u_L^i + i\bar{d}_L^i \bar{\partial} d_L^i + i\bar{u}_R^i \bar{\partial} u_R^i + i\bar{d}_R^i \bar{\partial} d_R^i ; \quad (2)$$

$$\mathcal{L}_{\text{mass}} = -v \left(\lambda_e^i \bar{e}_L^i e_R^i + \lambda_u^i \bar{u}_L^i u_R^i + \lambda_d^i \bar{d}_L^i d_R^i + \text{h.c.} \right) - M_W^2 W_\mu^+ W^{-\mu} - \frac{M_W^2}{2 \cos^2 \theta_W} Z_\mu Z^\mu ; \quad (3)$$

$$\mathcal{L}_{\text{gauge}} = -\frac{1}{4} (G_{\mu\nu}^a)^2 - \frac{1}{2} W_{\mu\nu}^+ W^{-\mu\nu} - \frac{1}{4} Z_{\mu\nu} Z^{\mu\nu} - \frac{1}{4} F_{\mu\nu} F^{\mu\nu} + \mathcal{L}_{WZA} , \quad (4)$$

where

$$\begin{aligned} G_{\mu\nu}^a &= \partial_\mu A_\nu^a - \partial_\nu A_\mu^a - g_3 f^{abc} A_\mu^b A_\nu^c \\ W_{\mu\nu}^\pm &= \partial_\mu W_\nu^\pm - \partial_\nu W_\mu^\pm \\ Z_{\mu\nu} &= \partial_\mu Z_\nu - \partial_\nu Z_\mu \\ F_{\mu\nu} &= \partial_\mu A_\nu - \partial_\nu A_\mu , \end{aligned} \quad (5)$$

and

$$\begin{aligned} \mathcal{L}_{WZA} = & ig_2 \cos \theta_W \left[(W_\mu^- W_\nu^+ - W_\nu^- W_\mu^+) \partial^\mu Z^\nu + W_{\mu\nu}^+ W^{-\mu} Z^\nu - W_{\mu\nu}^- W^{+\mu} Z^\nu \right] \\ & + ie \left[(W_\mu^- W_\nu^+ - W_\nu^- W_\mu^+) \partial^\mu A^\nu + W_{\mu\nu}^+ W^{-\mu} A^\nu - W_{\mu\nu}^- W^{+\mu} A^\nu \right] \\ & + g_2^2 \cos^2 \theta_W (W_\mu^+ W_\nu^- Z^\mu Z^\nu - W_\mu^+ W^{-\mu} Z_\nu Z^\nu) \\ & + g_2^2 (W_\mu^+ W_\nu^- A^\mu A^\nu - W_\mu^+ W^{-\mu} A_\nu A^\nu) \\ & + g_2 e \cos \theta_W [W_\mu^+ W_\nu^- (Z^\mu A^\nu + Z^\nu A^\mu) - 2W_\mu^+ W^{-\mu} Z_\nu A^\nu] \\ & + \frac{1}{2} g_2^2 (W_\mu^+ W_\nu^-) (W^{+\mu} W^{-\nu} - W^{+\nu} W^{-\mu}) ; \end{aligned} \quad (6)$$

and

$$\mathcal{L}_{\text{gauge}/\psi} = -g_3 A_\mu^a J_{(3)}^{\mu a} - g_2 (W_\mu^+ J_{W^+}^\mu + W_\mu^- J_{W^-}^\mu + Z_\mu J_Z^\mu) - e A_\mu J_A^\mu , \quad (7)$$

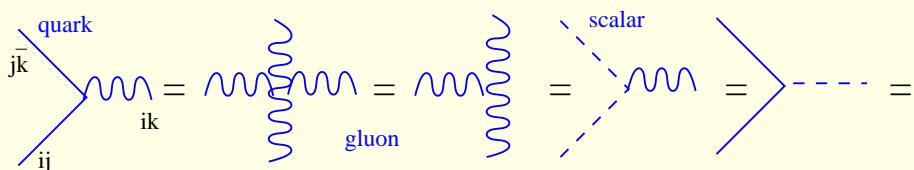
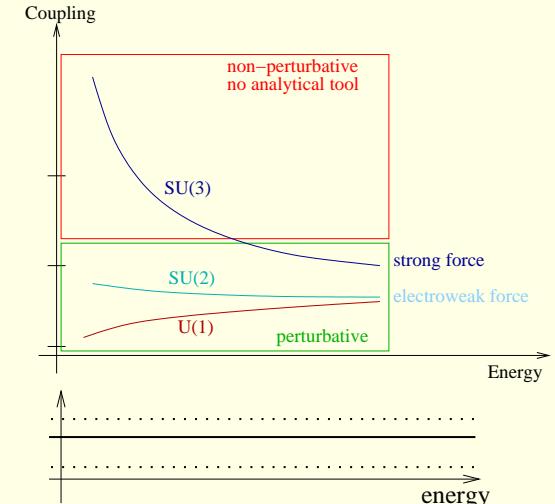
where

$$\begin{aligned} J_{(3)}^{\mu a} &= \bar{u}^i \gamma^\mu T_{(3)}^a u^i + \bar{d}^i \gamma^\mu T_{(3)}^a d^i \\ J_{W^+}^\mu &= \frac{1}{\sqrt{2}} (\bar{\nu}_L^i \gamma^\mu e_L^i + V^{ij} \bar{u}_L^i \gamma^\mu d_L^j) \\ J_{W^-}^\mu &= (J_{W^+}^\mu)^* \\ J_Z^\mu &= \frac{1}{\cos \theta_W} \left[\frac{1}{2} \bar{\nu}_L^i \gamma^\mu \nu_L^i + \left(-\frac{1}{2} + \sin^2 \theta_W \right) \bar{e}_L^i \gamma^\mu e_L^i + (\sin^2 \theta_W) \bar{e}_R^i \gamma^\mu e_R^i \right. \\ &\quad + \left(\frac{1}{2} - \frac{2}{3} \sin^2 \theta_W \right) \bar{u}_L^i \gamma^\mu u_L^i + \left(-\frac{2}{3} \sin^2 \theta_W \right) \bar{u}_R^i \gamma^\mu u_R^i \\ &\quad + \left. \left(-\frac{1}{2} + \frac{1}{3} \sin^2 \theta_W \right) \bar{d}_L^i \gamma^\mu d_L^i + \left(\frac{1}{3} \sin^2 \theta_W \right) \bar{d}_R^i \gamma^\mu d_R^i \right] \\ J_A^\mu &= (-1) \bar{e}^i \gamma^\mu e^i + \left(\frac{2}{3} \right) \bar{u}^i \gamma^\mu u^i + \left(-\frac{1}{3} \right) \bar{d}^i \gamma^\mu d^i . \end{aligned} \quad (8)$$

Maximálisan (szuper)szimmetrikus mértékelmélet

Alapvető kölcsönhatások

kölcsönhatás	részecskék	mértékcsoport
elektromgáneses	foton+elektron	$U(1)$
elektrogyenge	$W^\pm, Z$ μ, ν +Higgs	$SU(2) \times U(1)$
erős	gluon+kvark	$SU(3)$
MaxSzm. SYM	gluon A_μ +kvark Ψ +skalar Φ	$SU(N)$

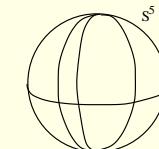
minden tért $N^2 - 1$ komponensű mátrix

$$\begin{array}{ccc}
 Q_{1,2,3,4} & \Psi_{1,2,3,4}^{ij} & Q_{1,2,3,4} \\
 \nearrow A_\mu^{ij} & \circlearrowleft & \searrow \\
 su(4) = so(6) & & \Phi_{1,2,3,4,5,6}^{ij} \\
 \searrow & \circlearrowleft & \nearrow \\
 Q_{1,2,3,4}^\dagger & \bar{\Psi}_{1,2,3,4}^{ij} & Q_{1,2,3,4}^\dagger
 \end{array}$$

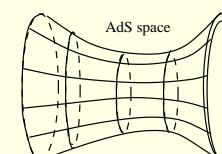
$$\mathcal{L} = \frac{2}{g_{YM}^2} \int d^4x \text{Tr} \left[-\frac{1}{4} F^2 - \frac{1}{2} (D\Phi)^2 + i \bar{\Psi} \not{D} \Psi + V \right]$$

$$V(\Phi, \Psi) = \frac{1}{4} [\Phi, \Phi]^2 + \bar{\Psi} [\Phi, \Psi]$$

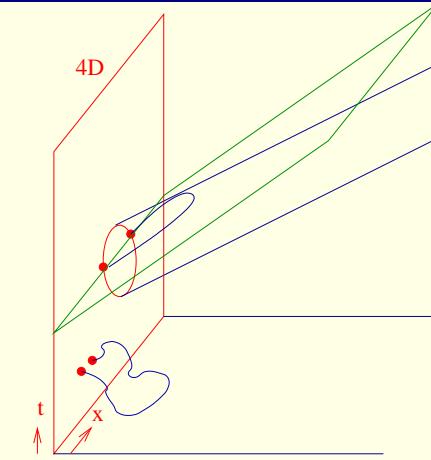
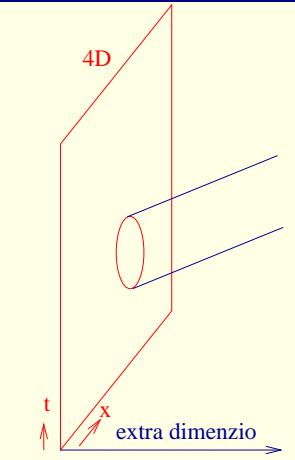
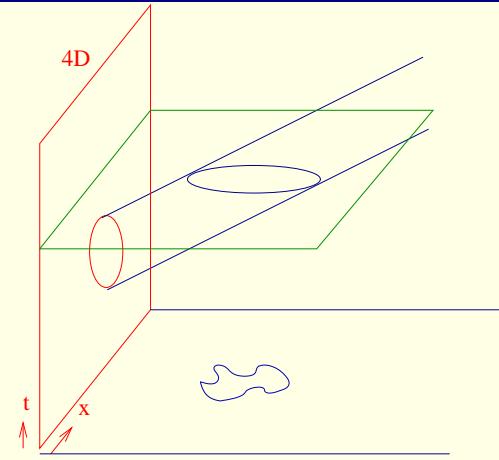
Szimmetriák:
beli: $su(4) = so(6)$
5 dimenziós gömb

tér: konform $\supset$ Lorentz
5 dimenziós Anti-de Sitter tér

Maldacena: Mértek/gravitáció dualitás

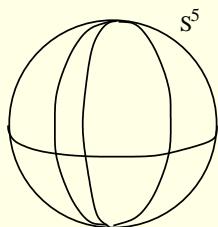
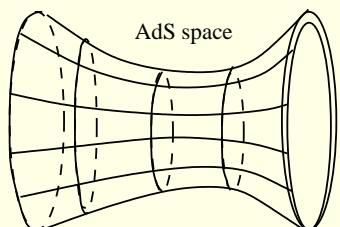
nyílt húr	idő relatív	zárt húr
		
nyílt húr folyamat		zárt húr folyamat
mértékelmélet	=	gravitáció

$\mathcal{N} = 4$ D=4 $SU(N)$ SYM

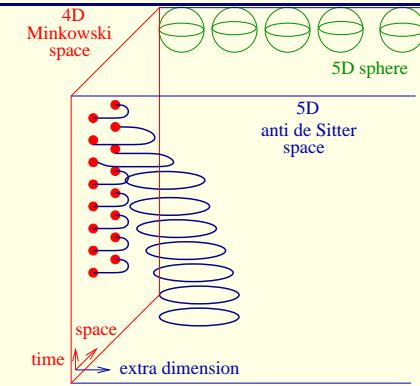
$$\frac{2}{g_{YM}^2} \int d^4x \text{Tr} \left[-\frac{1}{4}F^2 - \frac{1}{2}(D\Phi)^2 + i\bar{\Psi}\not{D}\Psi + V \right]$$

$$V(\Phi, \Psi) = \frac{1}{4}[\Phi, \Phi]^2 + \bar{\Psi}[\Phi, \Psi]$$

szimmetriák

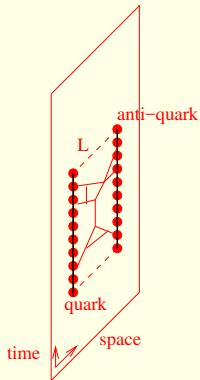
szuperhúr $AdS_5 \times S^5$ háttéren

$$\sum_1^6 Y_i^2 = R^2 \quad - + + + - = -R^2$$

AdS/CFT: kvark-anti-kvark potenciál

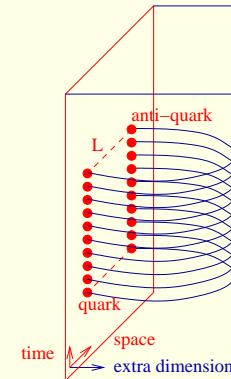
gluon kicserélődések

$$V(L) = \frac{-\lambda}{4\pi L} + \dots$$

Feynman gráfokkal 4 hurok

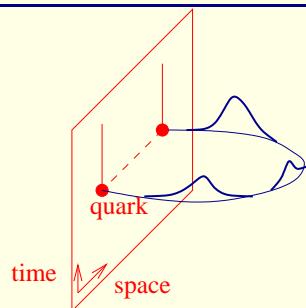
Minimális AdS felület

$$V(L) = -\frac{4\pi^2\sqrt{2\lambda}}{\Gamma(\frac{1}{4})^4} \frac{1}{L} \left(1 - \frac{1.3359}{\sqrt{\lambda}} + \dots\right)$$

minimális AdS felület+fluktuációk

Egzakt leírás minden csatolásra

gyenge csatolás = mértékelmélet
erős csatolás = húrelmélet

Összegzés

Le vagyunk láncolva a 3 (+1) dimenziós Minkowski világhoz

Az extra dimenziókra csak az egyenleteink szimmetriáján keresztül következtethetünk.
Lehet, hogy van több ekvivalens leírás, de mi a legegyszerűbbet választjuk.

